

**ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА**

Вишиванюк Олексій Григорович

УДК 322:32.00194 (477.8)

**КОНФЕСІЙНІ АСПЕКТИ ЕТНОТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В
УКРАЇНІ (1944–1953 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Івано-Франківськ – 2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник – доктор історичних наук, доцент

Марчук Василь Васильович,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри політології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

Лисенко Олександр Євгенович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України періоду
Другої світової війни

кандидат історичних наук, доцент

Пилипів Ігор Васильович,
Івано-Франківський інститут менеджменту
Тернопільського державного економічного
університету, директор

Провідна установа – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича МОН України (м. Чернівці)

Захист відбудеться “18” вересня 2006 р. об 11⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 20.051.05 у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 79).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 79).

Автореферат розісланий «15» серпня 2006 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

І. Я. Райківський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Незалежна Україна декларує себе поліконфесійною державою, гарантуючи рівні можливості розвитку різних релігій та конфесій, які функціонують у її правовому полі. Однак на практиці нерідко складається ситуація, коли окремі церкви в різних регіонах країни користуються пріоритетною підтримкою державних органів влади як центрального, так і місцевого рівнів. Досить часто не Закон, а особисті уподобання чиновників різного рангу визначають умови функціонування релігійних організацій. Це є важким спадком радянського тоталітарного минулого, коли режим, виходячи із політичної доцільності, створював відносно сприятливі умови існування для лояльних до нього релігійних конфесій і унеможлиблював діяльність, а часто і просто нищив ті релігійні об'єднання, які не вписувались у творену ним систему державно-церковних відносин.

Однією з причин репресій щодо релігійних організацій був національний характер їх суспільного служіння. У першу чергу, це стосувалося Української греко-католицької церкви, Римо-католицької церкви, мусульманських та іудейських релігійних об'єднань. Жорстокого нищення зазнали окремі протестантські деномінації, діяльність яких суперечила принципам існування радянського режиму. Не складає виключення період 1944-1953 рр., коли наслідком радикальних за своєю суттю і змістом етнотрансформаційних процесів стали істотні структурні зміни етноконфесійного простору України.

З'ясування етнотрансформаційних процесів – сукупності форм суспільно-політичних, правових, економічних та морально-етичних норм і зв'язків між інститутами держави та церкви, релігійними центрами, управліннями, об'єднаннями, рухами, братствами, діяльність яких регламентується і регулюється конституційними та іншими нормативними актами, – є важливою науковою проблемою.

Сьогодні Конституцією України, чинним законодавством держави гарантовано вільну можливість діяльності релігійних організацій, що дозволило вийти із підпілля багатьом релігійним об'єднанням, без яких не можливо уявити сучасного українського релігійного простору. Незважаючи на це, окремі православні конфесії намагаються домогтися для себе особливого статусу і претендують на особливі відносини з органами

державної влади. Подібні прагнення Російської православної церкви призвели до законодавчого закріплення особливого статусу РПЦ у Росії та Білорусі.

Актуальність дисертації визначається її практичним значенням: зібраний у ній матеріал та висновки, зроблені на підставі дослідження, узагальнення здатні стати наочним прикладом того, до якого негативного наслідку може призвести прагнення чинити тиск на діяльність церкви і стати запорукою незаконного втручання владних інституцій у релігійну сферу суспільного буття. У свою чергу, це гарантуватиме реальне дотримання принципів свободи совісті і, що надзвичайно важливо, упередить можливі міжконфесійні непорозуміння і конфлікти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проведено в рамках загальної наукової теми кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника “Історія суспільно-політичних рухів XIX – XX ст.” і наукової держбюджетної теми “Етнополітичні трансформації в Україні” (західноукраїнські землі в кінці XIX – на початку XX ст.) (номер державної реєстрації теми 0106U002247).

Об'єктом дослідження є конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні, а також релігійні організації, відносно яких здійснювалась державна етноконфесійна політика: Російська православна церква, Російська істинно-православна (катакомбна) церква, Українська автокефальна православна церква, Автономна православна церква, Римо-католицька церква, Українська греко-католицька церква, релігійні об'єднання баптистів, євангелістів, адвентистів, п'ятидесятників, єговістів, мусульман, іудеїв, старообрядців тощо.

Предметом дослідження виступають органи державної влади: союзний та республіканський уряди, насамперед ті їх підрозділи, що реалізовували релігійно-конфесійну політику держави, а саме: Рада у справах релігійних культів та Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, місцеві органи влади, зокрема уповноважені РСРК і РСРПЦ в областях.

Мета роботи полягає у дослідженні механізмів, характеру і специфіки функціонування релігійних організацій у контексті реалізації нових підходів здійснення етнорелігійної політики радянської влади у 1944-1953 рр., внаслідок якої відбулися значні етнотрансформаційні зміни. Відповідно до окресленої мети визначено такі основні завдання:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки досліджуваних проблем, накреслити основні напрями їх подальшого вивчення;
- дослідити джерельну базу, що торкається теми дослідження;
- проаналізувати етноконфесійну політику радянського режиму у 1944-1953 рр., виявити її специфічні риси та особливості порівняно з попередніми етапами державно-церковних відносин, аргументувати зумовленість її лібералізації у перші повоєнні роки;
- дослідити законодавчу базу діяльності релігійних організацій в УРСР;
- показати особливості діяльності легальних релігійних організацій в умовах певної лібералізації релігійної політики радянського режиму стосовно лояльних до нього релігійних об'єднань;
- дослідити причини виникнення релігійного підпілля та умови його функціонування.

Хронологічні рамки роботи обмежені періодом жовтня 1944 – березня 1953 рр. – починаючи від звільнення України від німецької окупації і закінчуючи смертю Й.Сталіна. Це особливий період в історії взаємин радянської держави із церковними та релігійними інституціями, що характеризується певною лібералізацією релігійно-конфесійної політики комуністичного режиму щодо лояльних до нього в період війни релігійних організацій. Новий етап державно-церковних відносин, що був позначений новим наступом на церкву, розпочався після смерті Й.Сталіна. З огляду на це, 1953 р. можна вважати завершенням одного з етапів реалізації радянської етноконфесійної політики. Зважаючи на вузькі хронологічні рамки, підготовка даної роботи вимагала здійснення історичних екскурсів у ті періоди радянської історії, коли фактично закладався фундамент релігійно-конфесійної стратегії комуністичного режиму. Адже, незважаючи на неодноразові зміни характеру державно-церковних взаємин, вони мали суто тактичний характер. Стратегія більшовиків – побудова атеїстичного суспільства, залишалася незмінною протягом усього періоду існування СРСР. Крім того, законодавча база діяльності релігійних організацій була сформована в 1920-1930-х рр. і основною мірою продовжувала діяти і в досліджуваний період.

Географічні межі дослідження охоплюють територію УРСР періоду жовтня 1944 – березня 1953 рр.

Методи дослідження. Їх застосування визначалося необхідністю об'єктивного підходу до аналізу фактів і подій, що визначали етноконфесійні процеси в Україні у

зазначений період. При виконанні дисертаційного дослідження було використано різноманітний спектр загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Дисертант застосував у своїй роботі такі загальнонаукові методи дослідження, як збирання інформації, аналіз документів, вивчення статистики, моделювання. Автор керувався принципами історизму, системності, всебічності, наступності, хронологічності і ретроспективності. Аналіз документів та законодавчої бази, що стосувалися діяльності релігійних організацій, передбачає застосування герменевтичного методу. При підготовці дисертації було використано структурно-системний підхід, за яким діяльність релігійних об'єднань розглядається в контексті тих історико-політичних процесів, що відбувалися в Україні у перші повоєнні роки. Різноманіття методів дослідження, використаних при написанні роботи, дало можливість автору в різних ракурсах подати проблематику досліджуваної теми.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що ця робота є однією із перших спроб комплексного дослідження етноконфесійної політики радянської влади у період 1944-1953 рр. та особливостей функціонування релігійних об'єднань України внаслідок її реалізації. Наукова новизна роботи знайшла свій конкретний вияв у наступному:

а) вперше у вітчизняній історіографії окреслено головні напрямки державної етноконфесійної політики на території УРСР у період 1944-1953 рр. Показано особливості та відмінності у її здійсненні в Україні та РРФСР. Проаналізовано попередні етапи державно-церковних відносин у СРСР та УРСР, а також виявлено комплекс причин, що призвели до їх зміни у повоєнний період;

б) прослідковано зв'язок між зміною етнічного складу населення України, що відбувся внаслідок трагічних подій Другої світової війни і повоєнної етнонаціональної політики радянського уряду, та його конфесійною структурою;

в) на основі архівних матеріалів та інших документів здійснено статистичний аналіз мережі релігійних організацій в Україні у 1944-1953 рр. Простежено динаміку чисельності релігійних громад, служителів культу, богослужбових приміщень. Це дало змогу зробити висновки про реальний вплив реалізації державної релігійної політики на зміни релігійної інфраструктури у повоєнній Україні;

г) на підставі аналізу документальних джерел, продовжуючи дискусію, що триває у наукових колах, автор виклав власне бачення ролі та місця РПЦ у етнотрансформаційних процесах, що відбувалися в Україні у перші повоєнні роки;

д) здійснено одну з перших спроб цілісного дослідження діяльності релігійного підпілля в Україні у зазначений період (у роботах інших дослідників в основному вивчається діяльність окремих підпільних релігійних груп).

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її результати та висновки будуть корисними для поглибленого вивчення проблем державно-церковних відносин за умов тоталітарної політичної системи, для підготовки узагальнюючих історичних праць. Матеріали дослідження можуть бути застосовані під час підготовки навчальних посібників для вищих навчальних закладів, викладанні курсів історії України, політології та релігієзнавства, а також використані сучасними політиками та державними діячами у процесі розробки концепцій державно-церковних відносин.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Окремі положення досліджуваної проблеми висвітлювалися дисертантом на науково-теоретичних конференціях: “Українські церкви та релігійні спільноти в добу сталінізму” (Івано-Франківськ – Коломия, 21-22 жовтня 2003 р.), міжнародній науковій конференції “Історія релігії в Україні” (Львів, травень 2004 р.), всеукраїнській науковій конференції “Друга світова війна і доля народів України” (Київ, травень 2005 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції “Політичні партії і вибори в Україні: історія та сучасність” (Івано-Франківськ, 14-15 жовтня 2005 р.), всеукраїнській науковій конференції “Українська державність: генеза, традиції, перспективи” (Житомир, 23-24 березня 2006 р.), звітних наукових конференціях кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету (14 квітня 2005 р.), кафедри гуманітарних дисциплін Інституту управління природними ресурсами (Коломия, 2004 – 2006 рр.), а також на засіданнях Коломийського осередку Наукового товариства імені Шевченка впродовж 2003 – 2005 рр.

Структура дисертації зумовлена загальною метою і конкретними завданнями дослідження. Вона зорієнтована на логічну послідовність висвітлення проблем, сукупність яких становить цілісний предмет дисертаційного дослідження. Дисертація включає вступ, три розділи (поділені на шість підрозділів), висновки, список використаних джерел і літератури. Повний обсяг дисертації 212 сторінок (з них 173 – основного тексту). Список використаних джерел і літератури нараховує 412 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У „Вступі” обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, розкрито його зв’язок із науковими програмами, визначено об’єкт і предмет, завдання, наукову новизну та практичне значення.

У першому розділі – **“Історіографія і джерельна база дослідження”** – розглядається джерельна база і стан дослідження обраної теми. У першому підрозділі – **“Історіографія проблеми”** – охарактеризовано ступінь наукової розробки досліджуваних проблем, накреслено основні напрями їх подальшого вивчення.

Історичні дослідження етноконфесійних трансформацій, що відбулися в результаті політики радянського режиму у 1944-1953 рр., складають три, великі за обсягом, групи: 1) праці радянських авторів; 2) пострадянську історіографію; 3) роботи зарубіжних дослідників.

Перед радянською історіографією стояло завдання викривати антирадянську діяльність релігійних організацій та показувати деструктивну сутність релігії як явища в цілому. З огляду на це роботи радянських істориків відрізняються тенденційністю та суб’єктивізмом, позбавлені об’єктивного аналізу і достовірного фактичного матеріалу. У такому ж ключі витримані праці П.Петлякова, І.Миговича, Д.Міньковецького, К.Дмитрука, А.Москаленка, А.Іванова, П.Лобазова та ін. Відсутність об’єктивних оцінок та обмежений фактичний матеріал, що був використаний у даних роботах, девальвують цінність даних праць.

Певні зміни у висвітленні ролі релігійних організацій відбулися у середині 1980-х рр., що було пов’язано, з одного боку, з початком “горбачовської” перебудови і гласності, а з іншого, – з підготовкою до ювілею 1000-ліття хрещення Русі. У цей час з’являється багато робіт, автори яких намагаються довести, що комуністична ідеологія не суперечить християнській моралі. Піддається переоцінці роль РПЦ в радянській історії. До них належать монографії В.Курєдова, М.Гордієнка, М.Филоненка, М.Красникова, І.Никитенка, М.Новосада, Й.Оксіюка, Є.Варичева.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з’явилися перші об’єктивні ґрунтовні дослідження, що торкалися досліджуваної тематики: роботи М.Одінцова та В.Алексєєва, І.Меркатуна. Дані праці знаменували собою закінчення радянської і початок пострадянської доби у вітчизняній історіографії.

У першій половині 1990-х рр. виходять друком монографії українських вчених П.Панченка, В.Єленського, Б.Боцюрківа, які були першими спробами об'єктивного дослідження етноконфесійних процесів у радянський час.

Відсутність наукових розробок із зазначеної теми на початку 1990-х рр. певною мірою компенсувала поява праць церковних авторів – С.Савинського, А.Нежного, М.Жукалюка, О.Парасея, о.С.Гордуна, о.В.Ципіна, о. Г.Якуніна та інших.

Після 1995 р. були опубліковані роботи українських дослідників, які з'ясовують етноконфесійні процеси в СРСР. З'являються статті В.Войналовича, які характеризують політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні у повоєнний період. Важливою подією в сучасній українській історичній науці стала поява наукових робіт В.Пашенка, О.Лисенка і В.Сергійчука.

З'являються дослідження регіональних особливостей церковно-релігійного життя упродовж XX ст. Так історію Волинсько-Рівненської єпархії цього періоду вивчають В.Борщевич, В.Рожко, В.Милусь. Діяльність релігійних установ Буковини у повоєнні роки досліджується у працях Д.Чорнописького та С.Яремчука. Специфіка державно-церковних відносин в Криму окреслена в дослідженнях Р.Белоглазова, Ж.Каталінської, Б.Змерзлого, Н.Доненка. Відомості про становище церков Сумщини знаходимо у публікаціях О.Сотника. Історію римо-католицької церкви на Поділлі досліджують В.Сторчовий та В.Нестеренко, а старообрядницький рух – С.Таранець. Я.Стоцький вивчає історію греко-католицького підпілля на Тернопільщині. Особливості переслідування Православної церкви на Луганщині та Донеччині вивчив О.Форостюк.

Етнотрансформаційні процеси, що відбувалися в Україні у радянський період, досліджуються у роботах М.Бугая, В.Войналовича, Ю.Зінченка, О.Калакури, І.Кураса, В.Котигоренка, В.Панібудьласки, М.Панчука, О.Рафальського, Ю.Римаренка, Б.Чирка та інших вчених. Плідно вивчається минуле іудейської громади в Україні у працях О.Наймана, Ф.Горовського, С.Єлісаветського, В.Орлянського, І.Осипова.

Монографія вчених Інституту держави і права НАН України за редакцією О.Мироненка та І.Усенка “Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941)” допомагає зрозуміти не лише “букву закону”, а й принципи радянського права. Функціонування сталінської тоталітарної системи та її роль у етнотрансформаційних процесах розкривають праці Ю.Шаповала, Б.Яроша, В.Барана.

Починаючи від 1996 р., з'являються дослідження державно-церковних відносин та релігійного життя в Україні радянського періоду. Серед них особливе місце посідають праці аналітико-теоретичного характеру, які в основному не скуті вузькими хронологічними рамками, переважно докторські дисертації. До таких робіт належать дослідження Ю.Бабинова, М.Вівчарика, О.Лисенка, В.Любашенка, В.Марчука, Н.Стоколос, Л.Шкляра та ін.

Різні аспекти релігійного життя і державно-церковних стосунків у довоєнний період радянської історії знайшли відображення у кандидатських дисертаціях Г.Лаврика, О.Ігнатуші, Н.Рубльової, Р.Сітарчука, Е.Слободянюка. Роль і місце релігійних організацій в радянській політиці у період Другої світової війни з'ясовують дисертації Ю.Волошина, В.Гордієнка, І.Грідіної, О.Сурмач. Діяльність визначних релігійних діячів того часу – А.Шептицького, Г.Хомишина, Г.Костельника, І.Огієнка, – яка часто носила суперечливий характер, аналізується у дисертаційних роботах Я.Біласа, Н.Мадей, І.Мірчука, О.Єгрешія. Історію протестантських деномінацій в Україні досліджено у кандидатських дисертаціях Ю.Вільхового, Т.Грушової, Ю.Решетнікова. Етнополітику комуністичного режиму та історію національних меншин у ХХ ст. проаналізовано в дисертаціях В.Архипова, І.Балуби, А.Дізанової, О.Калакури, Н.Мельник, Л.Наседкиної, В.Орлика, В.Орлянського та ін.

Важливе значення при підготовці дисертації мали праці російських дослідників. Взаємовідносини радянського режиму і РПЦ досліджують О.Васильєва, М.Шкаровський, В.Якунін та ін. По-різному трактують факт співпраці РПЦ з радянським режимом Д.Поспеловський, Л.Регельсон та А.Левітін-Краснов. Історію протестантського руху вивчають російські дослідники Л.Митрохін, О.Курило, А.Савін.

У 1950-х – на початку 1960-х рр. з'являється низка робіт зарубіжних вчених (Г.Коха, М.Спінка, У.Колларда, Д.Куртіса, Ф.Гейєра, Г.Рара), які вивчають катастрофічне становище релігійних організацій в Радянському Союзі. Їх характерною особливістю є акцентування уваги на процесі реанімації могутності РПЦ за допомогою сталінського режиму і репресій проти інших церков. Результатом новітніх досліджень проблеми стала поява монографії Г.Штріккера “Русская православная церковь в советское время (1917-1991)”, німецькомовного збірника статей під редакцією Г.Адлера “Російська православна церква в СРСР”. Історію католицизму в СРСР вивчає польський вчений А.Глебович, а греко-католицьке підпілля – француз Дід'є Рансе. Однією з найновіших праць зарубіжних дослідників є колективна монографія німецьких вчених під редакцією Х.Гассеншмідта і

Р.Тюхтенхагена “Політика і релігія в Радянському Союзі”. Великий інтерес до проблем церковно-релігійного життя в УРСР проявляли історики української діаспори. Зокрема, переслідування українських церков проаналізовано у роботах Г.Лужницького і Б.Боцюрківа.

Таким чином, можна стверджувати, що радянська, пострадянська та зарубіжна історіографії досить детально висвітлюють проблеми етнонаціональної політики радянського режиму та державно-церковних відносин в СРСР у повоєнний період. Однак, незважаючи на це, недостатню увагу вчених приділено дослідженню впливу конфесійного чинника на етнотрансформаційні процеси, що відбувалися в Україні у повоєнні роки. Бракує праць, які б комплексно розкривали політику радянської влади відносно різних релігійних об’єднань, здійснювали порівнювальний аналіз становища окремих конфесій і пояснювали причини диференційованого ставлення до них з боку режиму.

У другому підрозділі першого розділу – *“Джерельна база дослідження”* – дисертант систематизує використаний при підготовці роботи джерельний матеріал у 2 групи: 1) неопубліковані архівні матеріали; 2) опубліковані документи.

Основу джерельної бази дослідження становлять матеріали архівних установ Національного архівного фонду України. При написанні дисертації було використано матеріали 130 архівних справ, 7 фондів 5 архівів України.

За своїм походженням архівні джерела умовно можна поділити на 3 групи:

- 1) Документи вищих органів влади: постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ, інструктивні листи Ради у справах Російської православної церкви і Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР, інформаційні звіти та плани роботи уповноважених РСРПЦ і РСРК, директивні постанови уряду СРСР і УРСР, інструкції та накази союзних і республіканських міністерств тощо.
- 2) Документи місцевих органів влади: накази та звіти місцевих уповноважених РСРПЦ і РСРК.
- 3) Документи релігійних організацій та установ.

У фонді 4648 “Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР” Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України містяться звернення щодо переходу духовенства і віруючих греко-католицької церкви в західних областях УРСР в підпорядкування Московському патріархату, інформації і доповідні записки працівників Уповноваженого Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР та УРСР, спецповідомлення,

доповідні записки духовенства, документи про діяльність духовних семінарій, листування з радянськими партійними органами, інформаційні звіти тощо.

Документальні фонди 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України” та 6 “Центральний комітет Компартії Західної України. 1917-1936” Центрального державного архіву громадських об’єднань України розкривають особливості політики комуністичної партії в сфері державно-церковних відносин та його наслідки для населення, ставлення українського підпілля до насильного переходу до російського православ’я, а також церковних ієрархів УГКЦ.

У фонді 408 “Греко-католицький митрополичий ординаріат. 1863-1945” Центрального державного історичного архіву України у м. Львові містяться матеріали, які репрезентують специфіку взаємовідносин органів радянської влади стосовно віруючих, протоколи листування та списки осіб, які загинули від нападу банд НКВС.

Інформаційні матеріали про діяльність Руської Православної Церкви, протоколи засідань радянських державних органів містяться у фонді Р-389 “Уповноважений у справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів в Івано-Франківській області” Державного архіву Івано-Франківської області.

Фонд П-3 “Львівський обком КПУ” Державного архіву Львівської області містить документи, які відображають суспільно-політичне становище церков і віруючих в досліджуваний період.

До другої групи джерел належать Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 р., збірники законів, постанов і розпоряджень урядів СРСР і УРСР. Законодавчу базу про культ було систематизовано у радянських збірниках документів. У них опубліковано офіційні документи, які здебільшого носили декларативний характер і незначною мірою відображали реальну картину конфесійних аспектів етнотрансформаційних процесів, що відбувалися у перші повоєнні роки в Україні.

Важливе джерело інформації – збірники праць ієрархів церков: патріархів РПЦ Тихона (Белавіна), Сергія (Страгородського) і Алексія (Симанського), митрополита УГКЦ Андрія Шептицького та інших. Унікальними документами, що відображають досліджувані події, є дві пропагандистські брошури, що розроблялися безпосередньо під керівництвом ідеологів партії: “Правда о религии в России” і “Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946 року”.

Збірники документів, що видавалися у пострадянських Росії та Україні, містять раніше невідомі архівні матеріали, які в силу зрозумілих причин не могли бути опубліковані в радянські часи. Етнотрансформаційні процеси в Україні у повоєнний період, пов'язані з масовими репресіями проти цілих народів, важливі матеріали про депортацію кримських татар, масові виселення поляків, чехів, німців, румун, греків та інших національних меншин з території України відображені у збірниках документів: “Національні відносини в Україні у ХХ ст.” (ред. М.Панчук), “Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах” (ред. В.Панібудьласка), “Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали” під авторством В.Сергійчука, “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-их рр.: Документи, матеріали, спогади” (ред. Ю.Сливка), “Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах” (ред. П.Сохань), “Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів (1941-1998) (ред. Ю.Білуха)”.

Багатий фактичний матеріал про переслідування українських церков містять збірники “Мартирологія Українських Церков” (упорядники О.Зінкевич, О.Воронин), “Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х роках ХХ ст.: Архівні документи та матеріали” (упорядник С.Жилюк), “Листи з неволі” (упорядник О.Гентош), “Літопис Голготи України (Т.2: Репресована церква)”.

Отже, опубліковані документи значною мірою відображають специфіку етнотрансформаційних процесів, що відбувалися в результаті реалізації політики агонізуючого сталінського режиму: демографічні зміни у складі населення, природні та штучні міграційні процеси, соціально-економічне, політичне і культурне життя етнічних спільнот у повоєнній Україні. Однак ціла низка проблем, зокрема конфесійні аспекти етнотрансформаційних змін, у збірниках опублікованих документів відображені фрагментарно і потребують подальшого пошуку та систематизації документального матеріалу. Виходячи із цього, дисертант при підготовці роботи використовував, головним чином, неопубліковані документи, основу яких складають архівні джерела.

Наявна джерельна база є достатньою для вивчення конфесійних аспектів етнотрансформаційних процесів в Україні 1944-1953 рр.

У другому розділі – **“Політико-правові засади етноконфесійних процесів”** – схарактеризовано політичні та правові чинники етнотрансформаційних процесів в Україні 1944-1953 рр. У першому підрозділі – **“Етнорелігійні об'єднання у вимірах державної**

політики” – досліджено етноконфесійну політику радянського режиму в 1944-1953 рр., здійснено спробу виявити її специфічні риси та особливості порівняно з попередніми етапами державно-церковних відносин, проаналізовано причини її лібералізації у перші повоєнні роки.

У 1944-1953 рр. відбулася певна кореляція етноконфесійної політики сталінського режиму. Однак зміни в релігійній політиці носили тактичний, а не стратегічний характер. Сталінська релігійна політика аналізованого періоду була логічним продовженням стратегічного курсу більшовицької партії, спрямованого на знищення віри і церкви. Попередні етапи цієї політики мали на меті не просто фізично знищити, але підкорити своїй волі офіційну Православну церкву. Упокорення домінуючої у імперській Росії РПЦ, відбувалося різними методами. Спочатку у 1920-х рр. було знищено її матеріальну базу. Одночасно більшовицький режим розпочав реалізацію декількох проектів, покликаних посіяти розколи у середовищі Православної церкви, які мали підірвати її із середини. Інші конфесії, які в царській Росії перебували в нерівноправному становищі щодо РПЦ, підтримали більшовицьку політику відокремлення церкви від держави і позбавлення привілейованого становища РПЦ.

Внаслідок жорсткого тиску у 1927 р. керівництво РПЦ підписало сумнозвісну “Декларацію”, в якій йшлося про повну лояльність Церкви до радянської держави і невтручання у політику. Підписання “Декларації” не врятувало Церкву від фізичного винищення у роки сталінського терору.

У 1930-х рр. відбулося тотальне нищення не лише РПЦ, а й інших етноконфесійних об’єднань. Ці процеси були тісно пов’язані також із зміною національної політики радянської держави. Зокрема в Україні на зміну українізації приходить політика боротьби з “буржуазним націоналізмом”. Поряд із звинуваченнями в “українському націоналізмі” пролунали заяви про “фашистів” із середовища національних меншин, особливо польської та німецької. Громадяни різних національностей піддавалися репресіям за їх політичні чи релігійні переконання, соціальну або етнічну приналежність, мову спілкування чи місце проживання. Етноцид, що тривав в Україні упродовж 1930-х рр., спричинився до фактичної ліквідації етноконфесійних осередків.

Перші зміни церковно-релігійної політики відбулися в 1939-1940 рр., коли СРСР приріс значними західними територіями. Здійснюючи тактику “дозованого” терору проти

місцевого населення, в тому числі і проти церкви, влада дещо послабила тиск на неї і в інших регіонах СРСР.

Кардинальний поворот у сталінській релігійній політиці відбувся у вересні 1943 р. Він знайшов свій вияв у створенні більш-менш сприятливих, порівняно із попередніми роками, умов для діяльності РПЦ. Процес відбудови церковної інфраструктури розпочинається із фактичного відновлення інституту патріаршества. Наступними кроками уряду були дозвіл на поступове відродження парафіяльного життя, організацію богословських шкіл середнього і вищого типу, видання “Журналу Московської Патріархії”. Відновлено єпархії, на які призначалися архієреї, було відкрито сотні церков.

Однак лібералізація релігійної політики щодо РПЦ носила швидше формальний характер. РПЦ отримала всі атрибути повноцінної церковної структури, однак при цьому офіційна влада й надалі робила все можливе, щоб не допустити розвитку релігійного життя.

Зміна церковно-релігійної політики в останні воєнні роки була зумовлена цілим комплексом причин. Наприкінці 1943 р. Й.Сталін готувався до вторгнення в Європу і вирішив використати РПЦ як один із інструментів радянської пропагандистської машини. Взамін відносної літургійної свободи і певної терпимості з боку держави Церква зобов’язалася служити державним інтересам в царині зовнішньої політики і пропаганди. Сталін планував використати РПЦ для підпорядкування православних церков країн Східної Європи, які потрапили в орбіту радянського впливу і перетворити її на своєрідного абсорбента віруючого населення приєднаних до СРСР західних земель. Крім того РПЦ була використана для ліквідації тих церков, які стали виразниками національно-визвольних прагнень поневолених народів. Насамперед, це стосувалося УГКЦ.

Скориставшись послугами РПЦ у своїх зовнішньо- та внутрішньополітичних цілях, радянський режим знову розпочав планомірне згортання церковно-релігійних інституцій: від 1949 р. відбувається поступове скорочення кількості релігійних громад та духовних навчальних закладів, що відроджувалися у перші повоєнні роки, катастрофічно зменшується чисельність духовенства тощо. Остаточний період відносної лібералізації державної церковно-релігійної політики завершується після смерті Й.Сталіна. Розпочинається етап хрущовських гонінь на церкву.

Етноконфесійна структура та склад населення України залежали не лише від церковно-релігійної, а й від етнонаціональної політики радянської держави. Зміни в етнічному складі населення України, окрім прямих воєнних втрат, були зумовлені двома

основними факторами: по-перше, німецько-нацистською окупацією її території і пов'язаним із цим етноцидом проти євреїв та циганів, а також евакуацією значної частини населення на схід СРСР, і по-друге, сталінською етнонаціональною політикою, яка реалізовувалася, зокрема, шляхом масових репатріацій, депортацій і переселень українців, поляків, кримських татар, євреїв, греків, болгар, німців, угорців, румунів тощо.

У результаті значних змін в етнічному складі населення України відбуваються відчутні трансформації його конфесійної належності, зважаючи на те, що етноцид стосувався, в основному, релігійно активних етнічних груп. Метою цієї політики було формування однорідного етнонаціонального та конфесійного простору, позбавленого своєї самобутності та неповторності.

У другому підрозділі – ***“Етнорелігійні утворення в законодавстві та нормативній базі офіційних органів влади”*** – досліджено нормативно-законодавчу основу діяльності релігійних організацій в УРСР в даний період.

Радянське право виконувало роль одного з ідеологічних інструментів і засобів практичної реалізації політики радянського режиму. Основою регулювання різного рівня суспільних відносин, у тому числі і в церковно-релігійній сфері, стали не закони, а різноманітні підзаконні нормативно-правові акти: постанови, укази, інструкції, циркуляри різних державних відомств і ЦК ВКП(б). Ці документи не відзначалися сталістю і за своїм змістом коригувалися в залежності від зміни політичної кон'юнктури. Вони були покликані забезпечити гнучкість тактичних схем державної політики в означеній сфері. Формально-визначеного законодавства не дотримувалась ні держава, ні релігійні організації. Перша грубо порушувала зафіксоване в Конституції та радянських законах право на свободу совісті, застосовувала адміністративні методи у боротьбі з релігією. Церква, перебуваючи в умовах жорстких законодавчих обмежень, що гранично звужували можливості її легальної діяльності, змушена була у ряді випадків йти супроти закону.

Законодавство СРСР, покликане регулювати діяльність релігійних організацій, в основному, було сформовано до квітня 1929 р., коли вийшла постанова ВЦВК і РНК РРФСР про релігійні об'єднання. Ця постанова із змінами і доповненнями діяла аж до прийняття в 1990 р. закону РФ “Про свободу віросповідання”. Єдиного всесоюзного законодавства, покликаного регулювати релігійні відносини, вироблено так і не було. Зазначена постанова знайшла своє відображення в Україні у вигляді інструкції Секретаріату Президії ВУЦВК від 23 червня 1932 р. Подальші зміни релігійного законодавства не носили принципового

характеру і були викликані тактичними змінами реалізації державної церковно-релігійної політики. Таким чином, до 1929 р. було фактично сформовано законодавчо-нормативну базу діяльності релігійних об'єднань.

Аналіз документів свідчить, що законодавчі акти, прийняті у перші пореволюційні роки, були спрямовані в першу чергу на обмеження впливу РПЦ. На перший погляд, вони відрізнялися від дореволюційного релігійного законодавства більшою демократичністю, позбавляючи привілейованого становища РПЦ і даючи змогу вільно розвиватися іншим релігійним організаціям. Певною мірою демократизації церковно-релігійного життя сприяло зростання ролі віруючих у діяльності громад за рахунок обмеження впливу духовенства і ієрархії церков. Ці законодавчі акти були особливо привабливими для представників протестантських деномінацій, які в 1920-х рр. переживали період бурхливого зростання. Однак метою більшовицької демократизації церковного життя було зламати опір найбільш потужної церковної організації, якою була РПЦ.

Уже упокорена Церква, підписавши 1927 р. Декларацію про співпрацю з радянським режимом, розраховувала на пом'якшення його ставлення щодо себе. Однак у 1927 р. було прийнято новий адміністративний кодекс, а в 1929 р. вийшло нове радянське законодавство про релігійні об'єднання, що повторювали головні принципи дискримінаційного релігійного законодавства попередніх років.

Подальші події засвідчили, що влада не збиралася дотримуватися чинного законодавства про релігійні культи. Вже 1929 р. в Конституцію було внесено поправку, яка забороняла релігійну пропаганду і обмежувала релігійну діяльність церковними стінами, в той час, як право на антирелігійну пропаганду було залишене в силі.

Таким чином, створена упродовж 1920-1930-х рр. нормативно-законодавча база організації й функціонування релігійних інституцій надавала владі всі можливості для масового закриття церков і молитовних будинків. Для того, щоб вижити, церковним органам доводилося обходити закони і жити в постійному страсі, що їх звинуватять у незаконній діяльності. Упокорення церкви досягалося адміністративними методами з використанням адаптованої до відповідних завдань нормативно-законодавчої бази.

У воєнні роки і перше повоєнне десятиліття радянське законодавство про культи практично не зазнало змін. Церковно-релігійне життя й надалі регулювалося в основному законами 1929 р. Однак у цей час з'являється суто внутрішньоцерковний документ, який визначав умови діяльності РПЦ на багато років вперед: "Положення про управління РПЦ".

Норми “Положення” суперечили чинному законодавству 1929 р. та іншим радянським законам про релігію і церкву. Воно встановлювало централізоване церковне управління із строгим підпорядкуванням нижчих органів вищим і зосередженням влади в руках патріарха, тоді як радянське законодавство не визнавало ніяких релігійних об’єднань, окрім “двадцятки” мирян, які брали у користування в держави церковні приміщення. Всупереч радянським законам, священники повністю підпорядковувалися своїм єпископам. Поява ініційованого владою документу, що суперечив чинному радянському законодавству про культу, в середовищі кліру та віруючих викликала сподівання на те, що це законодавство невдовзі буде змінено. Однак цього не трапилося. Церква в радянський період так і не була визнана юридичною особою, не отримала права власності на церковні приміщення. Їй не вдалося добитися реальних поступок у сфері релігійної освіти. Всі нові права, що були надані РПЦ, згідно з “Положенням” законодавчо не були зафіксовані. Можливість втрати Церквою своїх розширених прав у будь-який момент була більш, ніж очевидною.

Певною мірою, лібералізуючи свою церковно-релігійну політику, влада не змінила свою атеїстичну сутність і не збиралася вносити зміни у законодавство з метою сприяння діяльності релігійних організацій.

У третьому розділі – “Національна політика сталінського режиму щодо етноконфесійних об’єднань” – висвітлюється діяльність легальних релігійних організацій, а також досліджено причини виникнення та специфіку діяльності релігійного підпілля в Україні у досліджуваний період.

У першому підрозділі – **“Розвиток легальних церковних інституцій”** – досліджено особливості діяльності легальних релігійних організацій в умовах певної лібералізації релігійної політики радянського режиму. Дозвіл на легальне існування отримали духовенство та віруючі РПЦ, римо-католики, іудеї, старообрядці, євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, реформати (кальвіністи) тощо. Конфесіями, які хоч і отримали можливість існувати в СРСР, однак проти яких в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. велася цілеспрямована пропагандистська та репресивна кампанія, були католики та іудеї.

Зі всіх легально існуючих релігійних організацій найбільшого скорочення власної інфраструктури у повоєнний час зазнала Римо-католицька церква. Кардинальне скорочення мережі діючих установ РКЦ в Західній Україні було пов’язане з масовою репатріацією польського населення на етнічну батьківщину.

Радянська політика стосовно єврейського населення упродовж 1920-1950-х рр. зазнавала відчутних змін. Після відносно ліберального ставлення до нього у 1920-1930-х рр., кардинальна зміна позиції влади відбулася вже після закінчення Другої світової війни. Лібералізація сталінської церковно-релігійної політики наприкінці війни та в перші повоєнні роки не стосувалася іудейського культу. Для режиму іудейська релігія була однією з головних ознак єврейської національної ідентичності. Тому боротьба з “безродним космополітизмом” мала яскраві антисемітські, антиіудейські ознаки. Нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, що відбувалися у той час в СРСР і було спрямовано на викорінення усього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації.

Більш терпимо радянські органи ставилася до євангельських християн-баптистів. Однак їм довелося поплатитися за це перетворенням власного союзу на конгломерат різнорідних протестантських деномінацій. Під тиском влади до союзу ЄХБ було приєднано навіть п’ятидесятників, що призвело до внутрішньоцерковних конфліктів.

Тиск з боку влади на адвентистів призвів до ряду поступок, на які пішли їх провідники, намагаючись владнати свої стосунки з режимом, при тому що це грубо суперечило адвентистському віровченню. Наслідком цього став розкол адвентистського руху, який тривав з початку 1950-х до 1980-х рр.

Проте основним знаряддям радянського режиму на релігійно-ідеологічному фронті залишалася Російська православна церква. З її допомогою він здійснював пропагандистські кампанії на Заході, здобував впливи у анексованих східноєвропейських землях, реалізовував асиміляційно-денаціоналізаторську політику у новоприєднаних територіях, докладаючи максимуму зусиль для “торжества православ’я” в уніатських областях, вів ідейну боротьбу з російським православним підпіллям тощо. Усе це дало підстави діячам Катакомбної російської православної церкви називати РПЦ “радянською церквою”.

У другому підрозділі третього розділу – *“Діяльність підпільних релігійних громад”* – досліджено причини виникнення та умови функціонування релігійного підпілля в Україні в досліджувані роки.

Група конфесій, які з різних причин були визнані режимом особливо шкідливими та небезпечними, не отримала права на офіційну реєстрацію. За таких умов в СРСР, зокрема в УРСР, з’явилося релігійне підпілля.

Альтернативою офіційній сергіянській РПЦ стала Руська істинно-православна церква (катакомбна) (РІПЦ), яка вважала себе канонічною правонаступницею “тихонівської” Церкви. РІПЦ сформувалася наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. в результаті відмови більшості єпископату і духовенства співпрацювати з комуністичним режимом. В результаті жорстоких репресій і переслідувань РІПЦ змушена була перейти на нелегальний спосіб служіння, звідки її інша назва – Катакомбна Церква. Офіційна церква в особі патріархів Сергія та Алексія визнала Катакомбну Церкву “контрреволюційною”, а належних до неї – “політичними злочинцями”, з якими офіційна РПЦ заборонила спільні богослужіння. Катакомбні єпископи, в свою чергу, не рекомендували віруючим відвідувати радянські храми.

Доля Української греко-католицької церкви (УГКЦ) була вирішена радянською владою ще до окупації західноукраїнських земель. УГКЦ звинувачувалася у колабораціонізмі, підтримці національно-визвольного руху, підпорядкованості “профашистському” Ватикану. Вже у перші місяці після приходу Червоної Армії греко-католицький клір здійснював акції, що суперечили політиці радянської влади. Духовенство УГКЦ не лише відмовилося підтримати насильницьке переселення українців із земель, що переходили Польщі, але, навпаки, вело агітацію проти репатріації. 8 березня 1946 р. розпочався сфабрикований радянським режимом Львівський Собор, який прийняв рішення про ліквідацію УГКЦ. Наступним етапом знищення Церкви стала антиуніатська кампанія в Закарпатській Україні. Незважаючи на рапорти про ліквідацію унії, греко-католицькі душпастирі продовжували діяти і після 1949 р. Більшість “невозз’єднаних” були репресовані і заслані до Сибіру. За тими, хто відмовився від священницької праці, встановлювалося стеження. Однак радянському режиму так і не вдалося повністю ліквідувати УГКЦ. Навпаки, своєю подвижницькою підпільною діяльністю вона в очах українців здобула імідж непримиренного борця з тоталітаризмом, активного захисника інтересів українського народу.

Відмову у реєстрації отримали п’ятидесятницькі громади, внаслідок чого змушені були перейти у підпілля. У 1945 р. режим спробував приєднати п’ятидесятників до лояльного владі Всесоюзного союзу євангельських християн-баптистів (ВСЄХБ). Однак більшість п’ятидесятників відмовилися вступати до Союзу і залишилися на нелегальному становищі. П’ятидесятникам довелося обґрунтовувати, що вони є самостійною євангельською течією, а не “викривленням” баптизму. Тільки після 1968 р., в результаті тривалої боротьби, була дозволена реєстрація автономних п’ятидесятницьких общин. Найбільш безкомпромісні п’ятидесятники відмовлялися від будь-яких контактів з атеїстичною владою. Вже в 1956 р. в

Україні було створено союз нерєєстрованих п'ятидесятників, які проголосили своєю метою євангелізацію, заборонену законодавством.

Не змирившись з прагненням віруючих до власної релігійно-конфесійної ідентифікації, влада взяла курс на повне знищення ознак інституційності організації Свідків Єгови та відверті переслідування її прихильників. Звинувативши їх у зв'язках з антирадянськими збройними формуваннями під час Другої світової війни, радянські каральні органи вже у перші повоєнні роки у західних областях України репресували і депортували майже усіх єговістів. У результаті операції "Північ", що була здійснена 27 березня 1951 р., відбулося їхнє насильницьке переселення до Сибіру. Однак це не знищило віру, а тільки привело до того, що численні громади Свідків Єгови з'явилися там, де їх раніше ніколи не було – в Іркутську, Красноярську, на Камчатці. Ті ж прихильники організації, яким вдалося уникнути виселення, продовжували діяти у підпіллі у місцях свого традиційного проживання.

До релігійних організацій, що, фактично, були позбавлені права легального існування в Україні у повоєнні роки, потрапили мусульмани. Ліквідація ісламського культу на теренах України пов'язана насамперед з депортацією кримських татар з Криму. Приводом до репресій проти цілого народу стали звинувачення у колабораціонізмі кримських татар. Відродження ісламського культу в Україні припадає на кінець 1980-х – початок 1990-х рр. ХХ ст. Воно зумовлювалося як загальними тенденціями демократизації суспільства та відродженням національного життя, так і масовим поверненням до Криму раніше депортованих за національною ознакою кримських татар.

У **висновках** узагальнено результати дослідження та сформульовано рекомендації щодо можливостей його подальшого застосування.

Етнотрансформаційні процеси, що відбувалися в Україні у 1944-1953 рр., обумовлювалися двома головними причинами: жахливими наслідками війни та етнонаціональною політикою сталінського режиму. Ця політика мала на меті формування однорідного етнонаціонального та конфесійного простору, позбавленого своєї самобутності та неповторності. Дієвим засобом впливу на його життєдіяльність, особливо ж на новоприєднаних територіях, була Російська православна церква. За її посередництва здійснювалися великодержавні плани русифікації та релігійної уніфікації України.

Зміна тактики державно-церковних відносин наприкінці війни та після її завершення не призвела до реформування законодавчої бази, що регулювала діяльність релігійних організацій. Церковно-релігійне життя в основному й надалі регулювалося дискримінаційними законами 1929 р. Влада не змінила свою атеїстичну сутність і не збиралася вносити зміни у законодавство з метою сприяння діяльності релігійних організацій. Можливість втрати Церквою своїх розширених прав, які вона здобула у цей час, однак, які не були юридично закріплені, у будь-який момент була більш, ніж очевидною.

В результаті певної лібералізації радянської релігійної політики, дозвіл на легальне існування отримали духовенство та віруючі РПЦ, римо-католики, іудеї, старообрядці, євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, реформати (кальвіністи). Однак для кожної етноконфесійної групи здобуття права на законну діяльність в радянській державі супроводжувалося або необхідністю співпраці у різних формах з комуністичним режимом, або неперервною боротьбою за виживання. Симптоматичним є факт, що легальні релігійні організації через відверту співпрацю з державними органами втрачали довіру віруючих, переживали важкі внутрішні кризи чи фактично бездіяли.

У повоєнні роки в СРСР зародилося потужне релігійне підпілля. Релігійні організації потрапляли до нього з двох головних причин: це були або визнані офіційною владою “злочинними” релігійні об’єднання, або релігійні групи, що утворилися внаслідок відходу від легальних конфесій, і не погоджувалися на співпрацю з безбожницькою владою. Діяльність релігійного підпілля дослідити надзвичайно важко. Фактично неможливо встановити кількість та чисельний склад підпільних релігійних громад. Однак бурхливе відродження заборонених в СРСР конфесій після падіння комуністичного режиму засвідчує неефективність радянської антирелігійної політики та високу релігійність народу України, який навіть в катакомбний період історії своїх церков зумів зберегти глибоку релігійну віру.

Етнотрансформаційні процеси, що відбувалися в Україні внаслідок Другої світової війни і політики радянського режиму призвели до кардинальної зміни релігійної структури українського суспільства в 1944-1953 рр. В результаті цього з території України зникли цілі етноси.

За умови критичного осмислення узагальненого в дисертації матеріалу, одержані результати можуть бути використані не тільки в подальшій науковій розробці зазначеної та суміжної проблематики, але й суто прагматичній площині врахування набутого досвіду за сучасних обставин, коли зберігається необхідність оптимізації державно-церковних відносин

в Україні, аналізу як характеру та змісту державно-церковної політики, так і механізмів її реалізації.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Вишиванюк О.Г. Особливості етноконфесійної політики в Україні у перші повоєнні роки (1944 – 1953 рр.) // Історичний журнал. – 2005. – № 3 (21). – С. 34–40.
2. Вишиванюк О.Г. Державно-церковні відносини в Україні сталінської доби: історіографія проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 30. – К.: Рідний край, 2005. – С. 215–225.
3. Вишиванюк О.Г. Етноконфесійні процеси в Україні в період 1944 – 1953 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 20–21.
4. Вишиванюк О.Г. Етноконфесійні трансформації в Україні в перші повоєнні роки (1944 – 1953) // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005. – Вип. 28. – С. 237–245.
5. Вишиванюк О.Г. Російська православна церква в Україні у 1944 – 1953 рр.: від лібералізації до згортання діяльності // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 27. – К.: Рідний край, 2004. – С. 143–156.

АНОТАЦІЯ

Вишиванюк О.Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.). Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006.

У дисертації окреслено головні напрямки державної етноконфесійної політики на території УРСР у період 1944-1953 рр. Показано особливості та відмінності у її здійсненні в Україні та РРФСР. Проаналізовано попередні етапи державно-церковних відносин у СРСР та УРСР, а також виявлено комплекс причин, що призвели до їх зміни у повоєнний період; прослідковано зв'язок між зміною етнічного складу населення України, що відбувся

внаслідок трагічних подій війни і повоєнної етнонаціональної політики радянського уряду, та його конфесійною структурою; простежено динаміку чисельності релігійних громад, служителів культу, богослужбових приміщень, що дало змогу зробити висновки про реальний вплив реалізації державної релігійної політики на зміни релігійної інфраструктури у повоєнній Україні; викладено власне бачення автора на роль та місце РПЦ у етнотрансформаційних процесах; здійснено спробу цілісного дослідження діяльності релігійного підпілля.

Ключові слова: релігія, церква, релігійні організації, етнотрансформаційні процеси, нація, національні меншини, тоталітарний режим, релігійне підпілля.

АННОТАЦИЯ

Вышиванюк А.Г. Конфессиональные аспекты этнотрансформационных процессов в Украине (1944-1953 гг.). Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника. – Ивано-Франковск, 2006.

В диссертации отображены главные направления государственной этноконфессиональной политики на территории УССР в период 1944-1953 гг. Этнотрансформационные процессы, осуществлявшиеся в Украине в первые послевоенные годы, обуславливались двумя главными причинами: трагическими последствиями войны и этнонациональной политикой сталинского режима. Целью этой политики было формирование однородного этнонационального и конфессионального пространства. Инструментом её осуществления, особенно на присоединённых территориях, стала РПЦ. При её участии осуществлялись великодержавные планы руссификации и религиозной унификации Украины.

Смена тактики государственно-церковных отношений в конечной стадии войны и в первые послевоенные годы не привела к реформированию законодательной базы, регулирующей деятельность религиозных организаций. Церковно-религиозная жизнь в основном продолжала регулироваться дискриминационными законами 1929 г. Власть не поменяла свою атеистическую сущность и не собиралась менять законодательство с целью способствования деятельности религиозных организаций.

В результате определённой либерализации советской религиозной политики разрешение на легальное существование получили духовенство и верующие РПЦ, римо-католики, иудеи, старообрядцы, евангельские христиане-баптисты, адвентисты седьмого дня, реформаты (кальвинисты). Однако для каждой этноконфессиональной группы получение права на законную деятельность сопровождалось либо необходимостью сотрудничества с коммунистическим режимом, либо непрерывной борьбой за выживание. Симптоматично, что легальные религиозные организации, которые откровенно сотрудничали с органами госбезопасности, теряли доверие верующих, переживали тяжёлые внутренние кризисы или фактически бездействовали.

В послевоенные годы в СССР возникло сильное религиозное подполье. Религиозные организации попадали в “катакомбы” по двум главным причинам: это были либо признанные режимом “преступными” религиозные объединения, либо религиозные группы, возникшие вследствие отхода от легальных конфессий через отказ сотрудничать с властью. Однако активное возрождение запрещённых в СССР конфессий после падения коммунистического режима свидетельствует о неэффективности советской антирелигиозной политики и высокой религиозности народа Украины.

Исходя из того, что религиозная и национальная идентификации в значительной степени тождественны, этнотрансформационные процессы, которые происходили в Украине вследствие Второй мировой войны и политики советского режима, в результате чего целые этносы исчезли с её территории, привели к кардинальному изменению религиозной структуры украинского общества.

Ключевые слова: религия, церковь, религиозные организации, нация, национальные меньшинства, тоталитарный режим, религиозное подполье.

ANNOTATION

Vyshyvaniuk O.G. Denominational aspects of ethno-transformational processes in Ukraine (1944-1953). Manuscript.

The dissertation on competition for a scientific degree of the candidate of Historical Science in the specialization 07.00.01 – History of Ukraine. – Precarpathian National University named after V.Stefanyk. – Ivano-Frankivsk, 2006.

In the dissertation it is pointed out principal directions of state ethno-denominational policies in the territory of the USSR in the period between 1944 and 1953. Distinctions and differences in its realization in Ukraine and Russia are shown. The previous stages of state attitude

to church in the USSR and Ukraine are analyzed, and also the complex of the causes which reduced in their change in a post-war period is revealed; connection between the change of an ethnic structure of the population in Ukraine which has come off owing to tragic events of war and post-war ethno-national policy of the Soviet government, and its denominational structure is carried up; it is traced dynamics of number of religious communities, gentlemen of the cloth, divine service rooms which has enabled to make a conclusion about factual influence of realization of a religious state policy on changes of a religious infrastructure in post-war Ukraine; it's got the writer's outlook across a role and place the Russian Orthodox Church in ethno-transformational processes; attempt of integrated analysis of activity in the religious underground is carried out.

Keywords: religion, church, religious organizations, ethno transformational processes, nation, ethnic minorities, totalitarian regime, religious underground.